

Σοσιαλισμός και δημοκρατία

Στοχασμοί πάνω στην κρίση και τις προοπτικές της Ιστορίας*

Η διαπίστωση ότι ο κόσμος μας βρίσκεται σήμερα σε βαθιά κρίση είναι πλέον κοινός τόπος. Οποιαδήποτε, είναι πεποίθησή μας πως η κρίση αυτή δεν αφορά μόνον ένα συγκεκριμένο τομέα της κοινωνικής ζωής, αλλά διαπερνά το σύνολο του κοινωνικού και πολιτικού είναι του σύγχρονου κόσμου. Την πεποίθησή μας αυτή ελπίζουμε πως συμμερίζονται οι περισσότεροι άνθρωποι ή τουλάχιστον όσοι δεν έχουν καταρύγσει στο άσυλο της άγνοιας ή στον εξωλογισμό μηδενιστικό πλουραλισμό και στο δογματισμό¹.

Με τον όρο κρίση² αναφερόμαστε κατ' αρχήν στις πολύ σημαντικές, θα λέγαμε κοσμολογικές, αλλαγές που συντελέστηκαν και συντελούνται στις μέρες μας και αφορούν κοινωνικές δομές και πολιτικές πρακτικές, ιδεολογικές στρατηγικές αλλά και προσωπικά και συλλογικά οράματα. Διαφορετικά, με τον όρο κρίση αναφερόμαστε στις κρίσιμες αλλαγές που έλαβαν ή λαμβάνουν χώρα σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο, στο επίπεδο της ιδεολογίας και της στομικής και συλλογικής συνείδησης. Αναφερόμαστε επίσης στα αδιέξοδα στα οποία έχει περιέλθει ο κόσμος στις μέρες μας, αδιέξοδα κοινωνικά, πολιτικά και ηθικά³.

Η κρίση για την οποία κάνουμε λόγο πιστοποιείται με την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» καθώς και της μυθολογίας και της ρητορικής που τον στηρί-

Ο Γιάννης Πλάγγεσης είναι επίκουρος καθηγητής στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

*Ο κωφίνος των θέσεων που διατυπώνονται σ' αυτό το άρθρο αποστέλεσε τη βύση αμύλης μου στο «Γάδιο Παρατηρήτης» της Θεσσαλονίκης στις 17.4.1994. Με την ευκαιρία, θα ήθελα να ευχαριστήσω τις ευχαριστίες μου στη δημοσιογράφο Παγώνα Καπανασιούλου, που είχε την καλοσύνη να με καλέσει στην εκπομπή της «Ο Ένας και η Κοινωνία». Ευχαριστίες οφείλω επίσης στον Τάκη Σαυτή, φίλο και συνάδελφο, γιατί έκανε τον κόπο να διαβάσει το χειρόγραφο μου και γιατί με τις καλές διανοητικές παρατηρήσεις του βοήθησε σημαντικά στη βελτίωση του κειμένου μου. Ευχαριστίες επίσης οφείλω στον Στέλιο Δημόπουλο, λέκτορα Φιλοσοφίας, για τη βοήθειά του στη γλωσσική βελτίωση του κειμένου μου. Ακόμα, οφείλω ευχαριστίες στην κοινωνιολόγο, πολιτικό επιστήμονα και σύνταροφ μου Esterealdia Kluart, για τη συμβολή της στην ολοκλήρωση της μελέτης μου. Ιδιαίτερα την ευχαριστώ για τη βοήθειά της στην κατεύθυνση της ευαισθητοποίησης μου σε ζητήματα που αφορούν το γυναικείο κίνημα, το ρατσισμό και την απάντησή ορισμένων διεθνών πολιτικών ελλείψεων. Τέλος, θερμές ευχαριστίες οφείλω στην κ. Ελένη Ζαφειρούδου, για τη συμβολή της στην επεξεργασία του κειμένου μου στον ηλεκτρονικό υπολογιστή.

ζαν ιδεολογικά. Δεν αναφερόμαστε εδώ βεβαίως στη σοσιαλιστική προοπτική και στη μαρξιστική θεωρία που τη στηρίζει, αλλά στη μυθοπλαστική ρητορική της κομματικής προπαγάνδας και της άκριτης και αδιέξοδης πολιτικής στρατηγικής και πρακτικής του παραδοσιακού αριστερού κινήματος. Αναφερόμαστε επίσης στην αλλοτριωμένη και πραγματοποιητική της εξουσίας στις λεγόμενες σοσιαλιστικές χώρες και στα αριστερά κόμματα'.

Είναι ανάγκη να τονίσουμε εδώ ότι ο θεωρητικός λόγος ορισμένων αναλυτών, που καλείται τόσο τη συντηρητική και φιλελεύθερη προσέγγιση της κρίσης όσο και την αριστερή, εύκολα καταφεύγει στις απλουστευτικές εξισώσεις: κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» = κατάρρευση του σοσιαλισμού = κρίση της παραδοσιακής αριστερής πολιτικής, της παραδοσιακής αριστερής στρατηγικής και πρακτικής = κρίση της επαναστατικής αριστερής πολιτικής = κρίση του παραδοσιακού αριστερού λόγου και της αριστερής ιδεολογίας την οποία εξέφραζε = κρίση του αριστερού λόγου εν γένει, κρίση του μαρξισμού. Οι εξισώσεις αυτές θυμίζουν τις παλιότερες εξισώσεις στο κλίμα του ψυχρού πολέμου: σοσιαλισμός = σταλινισμός = = φτώχεια + τυραννία'.

Πολύ εύκολα μιλούν ορισμένοι, υποκαθιστώντας στο θεωρητικό λόγο κοινοτοπίες του κοινού νού, για το τέλος μιας εποχής, για την υπέρβαση των παραδοσιακών κοινωνικών δομών, για τη μετάβαση σ' ένα μεταμοντέρνο κόσμο, για το πέρας στη μεταμαρξιστική εποχή. Βεβαίως, η γενική κρίση στην οποία έχει περιέλθει ο κόσμος μας μπορεί να οδηγήσει σε μια καινούρια κατάσταση πραγμάτων και σε μια καινούρια αριστερή προσέγγιση του κοινωνικού είναι. Ωστόσο, η αποτίμηση του σύγχρονου αριστερού κινήματος, των κατακτήσεων και των αδιεξόδων του, η αποτίμηση του ιστορικού κομμουνισμού και των διαφορών ενναλλακτικών σοσιαλιστικών προσπαθειών, τόσο στο δυτικό κόσμο όσο και στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, απαιτεί ιστορική ευαισθησία και νηφάλια κρίση, και αποσοδίοτε σοβαρή επιστημονική εργασία.

Θα ήταν ορθότερο αν, αντί της εύκολης λύσης -ταύτιση της κρίσης του παραδοσιακού αριστερού λόγου και της αριστερής πολιτικής με την κρίση της Αριστεράς εν γένει ή της κατάρρευσης του «υπαρκτού σοσιαλισμού» με την κατάρρευση του σοσιαλισμού εν γένει- θέταμε το ερώτημα για την ουσία της αριστερής πολιτικής και του σοσιαλισμού. Θα ήταν ορθότερο αν θέταμε το ερώτημα για τη φύση των καθεστώτων της Ανατολικής Ευρώπης. Το ερώτημα αν το σοβιετικό κράτος και η σοβιετική κοινωνία ήταν ένα σοσιαλιστικό κράτος και μια σοσιαλιστική κοινωνία είναι ένα κρίσιμο ερώτημα, στο οποίο πρέπει να απαντήσουν πρώτα όσοι κάνουν λόγο για την αποτυχία του σοσιαλισμού εν γένει'. Βεβαίως, κριτικοί της σοσιαλιστικής προοπτικής, του σοσιαλιστικού προτύπου οργάνωσης της κοινωνίας, έκαναν και εξακολουθούν να κάνουν λόγο για τον ουτοπικό χαρακτήρα του αιτήματος για το σοσιαλισμό. Μιλούν για το αδύνατο της υπέρβασης της ανταγωνιστικής κοινωνίας, του αστικού προτύπου οργάνωσης της κοινωνικής ζωής. Αυτό όμως είναι ένα διαφορετικό πρόβλημα που θα θέσουμε στη συνέχεια.

Οποιοδήποτε, η θέση για την αποτυχία του σοσιαλιστικού πειράματος, το «θά-

νατος» του μαρξισμού και το θράμβο του καπιταλισμού είναι θεωρητικά αβίαστη και ιδεολογικά καθορισμένη. Στην πραγματικότητα, είναι ενταγμένη στην ιστολογική του καπιταλιστικού συστήματος και της ιδεολογίας που το ενφράζει, και δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι συμβάλλει ουσιαστικά στην κατανόηση του ιστορικού γίνεσθαι. Την κρίση της αριστερής πολιτικής, την κρίση και την κατάρρευση του «κυριαρχού σοσιαλισμού», θα πρέπει να την αντιμετωπίσουμε στο πλαίσιο μιας θεωρητικής προβληματικής για την κίνηση της ιστορίας, για τη μορφή και το ρόλο των εξουσιαστικών κοινωνικών σχέσεων και βεβαίως στο πλαίσιο της διαμόρφωσης των σύγχρονων οικονομικών και πολιτικών δεδομένων σε παγκόσμιο επίπεδο.

Κατά τη γνώμη μας, ο λόγος για την αποτυχία του σοσιαλισμού ισοδυναμεί με λήψη του ζητούμενου. Αυτό γιατί, για να μιλήσουμε για αποτυχία, πρέπει να προτιπώσουμε ότι κάποιας μορφής σοσιαλισμός εφαρμόστηκε στην πράξη. Αν αναφερόμαστε στη μαρξιστική εκδοχή του σοσιαλισμού, τότε θα πρέπει να δεχτούμε πως ο λεγόμενος «κυριαρχός σοσιαλισμός» μάλλον δεν μπορεί να θεωρηθεί ως υλοποίηση της του σοσιαλιστικού αιτήματος. Αν αναφερόμαστε στη σοσιαλδημοκρατική εκδοχή του σοσιαλισμού, τότε πρέπει να δεχτούμε πως η δημιουργία κοινωνικού κράτους στο πλαίσιο του αστικού συστήματος αποδείχτηκε ατελέσφορη. Η σοσιαλδημοκρατία μάλλον φαίνεται να έχει κλείσει τον ιστορικό της κύκλο. Οποιοδήποτε, η σημερινή πραγματικότητα δεν φαίνεται να αφήνει περιθώρια για σοσιαλδημοκρατικά πειράγματα. Ο σοσιαλισμός λοιπόν παραμένει ως αίτημα υπέρβασης του καπιταλισμού και δημιουργίας μιας εναλλακτικής προς αυτόν κοινωνίας. Μιας κοινωνίας όπου τα μέσα παραγωγής θα αποτελούν κοινωνική ιδιοκτησία και όπου θα απουσιάζουν η εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο και οι αυταρχικές και ιεραρχικές δομές εξουσίας όπου θα κυριαρχεί η αρχή: από τον καθένα σύμφωνα με τις ικανότητές του, στον καθένα σύμφωνα με τις ανάγκες του.

Η κρίση για την οποία κάνουμε λόγο καταδικενύεται επίσης με τα κοινωνικά, πολιτικά και ηθικά αδιέξοδα των λεγόμενων δυτικών κοινωνιών, αδιέξοδα που εκφράζονται με τα παρανομασκά φαινόμενα του δυτικού τρόπου ζωής και την αλαζονική πολιτική επιβολής ορισμένων δυνάμεων που επιχειρούν να κατευθύνουν τη μελλοντική πορεία της ανθρωπότητας.

Αναφερόμαστε κατά πρώτο λόγο στο πρότυπο του καταναλωτισμού και στον ισοπεδωτικό πλουταλισμό των μέσων μαζικής ενημέρωσης, στη χειραγώγηση της πληροφόρησης σε ό,τι αφορά τα ευρύτερα κοινωνικά στρώματα και στον ιδεολογικό και πνευματικό αφοτισμό των συνειδήσεων. Το φαινόμενο των ΜΜΕ και της χειραγώγησης της πληροφόρησης είναι πλέον κοινή εμπειρία. Τα ΜΜΕ έχουν μετατραπεί σε προωθητές του πνεύματος του καταναλωτισμού και ουσιαστικά σε μέσα προώθησης και στήριξης του καπιταλιστικού συστήματος και της αστικής κοινωνίας. Στην κατεύθυνση αυτή, όχι μόνον παραμορφώνουν, αλλά και κατασκευάζουν την πληροφόρηση. Επιχειρούν έτσι όχι μόνο να διαμορφώσουν μια ψευδή συνείδηση, αλλά και να κατασκευάσουν μια μαζική κοινωνική συνείδηση πρόσφορη στις απαιτήσεις και τις επιδιώξεις του κεφαλαίου. Βεβαίως, η εκτίμηση αυτή μπορεί να δίνει την εντύπωση ότι παραβλέπει τις αντιφάσεις στη λειτουργία του συστή-

ματος πληροφόρησης ή την αντίσταση από την πλευρά ατόμων ή οργανωμένων ομάδων αντιπληροφόρησης. Ωστόσο, και σ' ό,τι αφορά τον οικιαστικό έλεγχο της πληροφόρησης, η εκτίμησή μας αυτή είναι κοινός τόπος. Αρκεί να αναφερθεί κανείς σε ορισμένες ακραίες περιπτώσεις για να στηρίξει μια τέτοια εκτίμηση. Ο πόλεμος στον Κόλπο και ο τρόπος που αντιμετωπίστηκε η κρίση, καθώς και η κατάργηση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» είναι χαρακτηριστικά παραδείγματα⁷.

Αναφερόμαστε επίσης στα φαινόμενα διαφθοράς, στην υποχώρηση των ανθρωπιστικών αξιών και στην υποβάθμιση και την υποταγή της παιδείας στις επιδιώξεις των κυρίαρχων οικονομικά και πολιτικά ελίτ. Βεβαίως, δεν είναι ανάγκη να αναφερθούμε ειδικά στο ενδημικό φαινόμενο της διαφθοράς στην οικονομική και κοινωνική ζωή, ούτε φυσικά στη διαφθορά της πολιτικής ζωής. Αυτή καταγράφεται καθημερινά μέσα από την απεικόνιση των ΜΜΕ. Χρήσιμο είναι όμως να τονίσουμε το φαινόμενο του παραμερισμού και της εγκατάλειψης των ανθρωπιστικών αξιών και της υποταγής του πολιτισμού και της παιδείας στις αξιώσεις του κεφαλαίου. Η τέχνη, ο πολιτισμός περνούν ανοικτά στην κηδεμονία των χορηγών, και το έργο τέχνης από κοινωνικό αγαθό έχει μετατραπεί σ' εμπόρευμα που η αξία του αποτιμάται από την οικονομική του ανταποδοτικότητα, από το κέρδος που αποφέρει. Η παιδεία, από διαδικασία διαμόρφωσης της προσωπικότητας και ανάπτυξης του ανθρώπινου πνεύματος, μετατρέπεται σε λειτουργία προσώθησης συγκεκριμένων κάθε φορά πολιτικών. Η κρίση του σύγχρονου πανεπιστημίου καταγράφει δραματικά την υποταγή της παιδείας στις απαιτήσεις των κυρίαρχων οικονομικά και πολιτικά ελίτ⁸.

Αναφερόμαστε στα φαινόμενα που προκύπτουν από τη διεύρυνση της κοινωνικής ανισότητας και τη μεγάλη κλίμακα ανακατανομή του πλούτου. Στη δεκαετία του '80, με την άνοδο στην εξουσία της Νέας Δεξιάς και την επιβολή του νεοφιλευθερισμού, τη δεκαετία του Ρίγκαν και της Θάτσερ, τη «δεκαετία της ατιλησιότητας» και του θάτσερισμού, η κοινωνική διαφοροποίηση και οι κοινωνικές αντιθέσεις οξύνθηκαν ιδιαίτερα⁹. Η φτώχεια, η περιθωριοποίηση κοινωνικών ομάδων, το έγκλημα, ο σεξισμός και ο ρατσισμός είναι φαινόμενα που εκφράζουν τα αδιέξοδα του δυτικού τρόπου ζωής. Θα ήταν πολύ χρήσιμο να καταγραφούν τα αποτελέσματα της σύγχρονης έρευνας σχετικά με τα φαινόμενα στα οποία εδώ γίνεται αναφορά. Χωρίς να αναφερθεί κανείς αναλυτικά στο γενικότερο πρόβλημα της φτώχειας στον κόσμο, μπορεί σχετικά εύκολα να επισημάνει την άμεση εξάρτηση της οικονομικής κρίσης και εξαθλίωσης χωρών και λαών του λεγόμενου Τρίτου Κόσμου από τη διεύρυνση και επικρατοχρία σ' αυτές των οικονομικά ισχυρών δυτικών χωρών. Δυστυχώς, όσο κι αν ισχυρίζονται μερικοί πως η περίοδος του ιμπεριαλισμού είναι πλέον παρελθόν, ο ιμπεριαλισμός είναι παρόν και ανθεί από πολλές απόψεις. Αλλά το φαινόμενο της φτώχειας και της εξαθλίωσης είναι ενδημικό στις περισσότερες χώρες του δυτικού κόσμου. Κοινωνικές εκρήξεις, όπως αυτές του Δος Ανίλες, και παλιότερα του Μπρίξτον στο Νότιο Λονδίνο, και φαινόμενα όπως αυτά των αστέγων στο Λονδίνο, τη Νέα Υόρκη και σ' άλλες πόλεις της Αγγλίας και των ΗΠΑ δεν είναι παρά συμπυκνωμένες εκφράσεις των αδιεξόδων του συστήματος¹⁰.

Αλλά τα αδιέξοδα του δυτικού κόσμου εκφράζονται επίσης και με τα φαινόμενα φυλετικού και κοινωνικού ρατσισμού. Οι διακρίσεις σε βάρος των μη ευρωπαϊκής καταγωγής Αμερικανών ή σε βάρος των ξένων στην Ευρώπη, καθώς και οι διακρίσεις σε βάρος των γυναικών και των άλλων «μη αποδεκτών» κοινωνικών ομάδων από τους κρατούντες, η εκμετάλλευση, η καταπίεση και η δίωξη ατόμων με αντισημιτική συμπεριφορά δεν είναι οικονομικά παρά ενδείξεις που παραπέμπουν σε μια μη ανεκτική κοινωνία. Είναι ενδείξεις που παραπέμπουν σε μια κοινωνία στο όνομα μόνο δημοκρατική· σε μια κοινωνία που έχει υποτάξει το άτομο στην επιδίωξη του κέρδους και του πλουτισμού· σε μια κοινωνία που βρίσκεται σε κρίση και σ' αδιέξοδο.

Αλλά η κρίση στην οποία αναφερόμαστε εκφράζεται κυριαρχικά με το νέο ιμπεριαλισμό ή τον ιμπεριαλισμό στη νέα τάξη πραγμάτων, εκφράζεται με την προσπάθεια ελέγχου των κοινωνικών και πολιτικών εξελίξεων στην κατεύθυνση της παγκόσμιας κυριαρχίας του κεφαλαίου. Εκφράζεται με την προσπάθεια καθυστάθισης και ελέγχου των κοινωνικών και πολιτικών αντιτάξεων. Εκφράζεται πάνω απ' όλα με τις στρατιωτικού χαρακτήρα απειλές και παρεμβάσεις, με τις διάφορες πολεμικές επιχειρήσεις, που για μας και για την Ευρώπη αποτελούν ένα εφιαλτικό παρόν¹¹.

Η κρίση εκφράζεται ακόμα και σε σχέση με τις προσπάθειες οικονομικής, πολιτικής και στρατιωτικής ολοκλήρωσης στην Ευρώπη¹². Εκφράζεται με την απειλητική πλέον παρουσία του φασισμού και του ρατσισμού στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες¹³. Εκφράζεται με την επανάκαμψη του εθνικισμού αλλά και του θρησκευτικού φανατισμού¹⁴. Ο ευροκεντρισμός και η ευρωλατρία ορισμένων¹⁵, όπως ο εθνικισμός και η θρησκευτική ιδεολογία άλλων, δεν συνιστούν πεδία αναφοράς, μορφές αντίστασης και τρόπους κατάδειξης της υπατότητάς μας ως λαού· φορέα μιας σημαντικής πολιτισμικής κληρονομιάς. Συνιστούν όμως μορφές αλλοτριωμένης συνείδησης, αναζήτηση μιας φανταστικής αυτοεπιβεβαίωσης, αδυναμία κατανόησης και κριτικής πρόσληψης των σύγχρονων δεδομένων. Συνιστούν ιδεολογήματα που παραμορφώνουν την κοινωνική και πολιτική μας συνείδηση και οδηγούν αναγκαστικά σε αδιέξοδες και τελικά καταστροφικές πολιτικές.

Τέλος, η κρίση εκφράζεται και σ' ό,τι αφορά τη στάση αρκετών διανοουμένων που είτε υποχώρησαν ολοκληρωτικά μπροστά στην πίεση της κυρίαρχης ιδεολογίας, είτε καιροσκοπικά έσπευσαν να μεταπηδήσουν στην αντίθετη όχθη. Οπωσδήποτε η στάση αυτών των διανοουμένων· πρόθυμη στήριξη των επιλογών των κυρίαρχων κύκλων ή φρόνημη σιωπή· είναι χαρακτηριστική ένδειξη για την κρίση στο επίπεδο της ιδεολογίας και των αξιών¹⁶.

Βεβαίως, για όσους έχουν αίσθηση του ιστορικού γίνεσθαι και κατανοούν τη διαλεκτική της ιστορίας, η κρίση μπορεί να σηματοδοτεί μια διαδικασία υπέρβασης των σημερινών πραγματοποιημένων σχέσεων και πρακτικών. Μπορεί να σηματοδοτεί την αφετηρία μιας διαδικασίας προς την κοινωνική απελευθέρωση και τη δημιουργία μιας κοινωνίας που θα πραγματοποιεί την ελευθερία και την ισότητα χωρίς να αλλοτριώνει και να πραγματοποιεί¹⁷.

Ο καπιταλισμός, η αστική κοινωνία και η αστική δημοκρατία ως εμπιρεύματα έκφρασης της φιλελεύθερης ιδεολογίας αποτελούν ιστορικά μορφώματα που καλύπτουν μία σχετικά μικρή χρονική περίοδο. Γι' αυτό είναι μάλλον παράτολμο και προκλητικό, και οπωσδήποτε θεωρητικά αβάσιμο, να γίνεται λόγος για «θρίαμβο» του δυτικού κόσμου, για την οριστική επικράτηση ενός ορισμένου κοινωνικού και πολιτικού συστήματος, δηλαδή του καπιταλιστικού συστήματος και της φιλελεύθερης αστικής δημοκρατίας. Επιπλέον, είναι συζητήσιμο κατά πόσο η φιλελεύθερη ιδεολογία εκφράζεται αυθεντικά από τα υπάρχοντα ποικιλόμορφα πολιτικά συστήματα των δυτικού τύπου κοινωνιών. Είναι συζητήσιμο το κατά πόσο η φιλελεύθερη ιδεολογία αντιστοιχεί σε μια συγκεκριμένη πολιτική που δυνάμει μπορεί να απαλείψει τις ακραίες έστω μορφές κοινωνικής ανισότητας και τις κοινωνικές συγκρούσεις. Είναι δηλαδή συζητήσιμο το κατά πόσο το πρότυπο της φιλελεύθερης δημοκρατίας αποτελεί ανάπτυξη και ολοκλήρωση της ιδέας της δημοκρατίας. Σήμερα, κάνοντας κανείς λόγο για την κρίση της ιστορίας, θα μπορούσε να μιλήσει επίσης για την κρίση των δυτικού τύπου κοινωνιών, για τα αδιέξοδα και την κρίση της αστικής φιλελεύθερης και αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας¹².

Εξάλλου, το πείραμα που ξεκίνησε με την Οκτωβριανή Επανάσταση για μια σοσιαλιστική οργάνωση της κοινωνίας και η αποτυχία αυτού του πειράματος, δεν οδηγούν από θεωρητική άποψη στο συμπέρασμα ότι ο σοσιαλισμός δεν είναι παρά μία ουτοπική προοπτική, ούτε βεβαίως οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο μαρξισμός ως θεωρία για τον κόσμο και τον άνθρωπο, για το κοινωνικό είναι και την ιστορία, είναι μια εσφαλμένη και χωρίς ευρετική αξία θεωρία. Τέτοιου είδους γενικεύσεις πάσχουν συλλογιστικά και πολιτικά. Ωστόσο εκφράζουν ένα συγκεκριμένο τύπο κοινωνικής και πολιτικής συνείδησης. Ειδικότερα, και σε ό,τι αφορά ορισμένους διανοούμενους, εκφράζουν μια συνείδηση που επηρεάζεται κατά κύριο λόγο από την κυρίαρχη ιδεολογία ενώ παράλληλα πασχίζει να αποδοσιμευτεί από τις αριστερές της καταβολές.

Σε συνθήκες κρίσης της αριστερής προοπτικής, η σύνταξη με τους δυνατούς, με την κυρίαρχη άποψη, είναι η πιο βολική μέθοδος, δεν αναιρεί όμως το γεγονός ότι οι αντιθέσεις όχι μόνον εξακολουθούν να υπάρχουν, αλλά και εξόνονται. Ούτε βεβαίως αναιρεί το γεγονός ότι η αστική κοινωνία βρίσκεται σε κρίση και ότι η υπέρβαση της κρίσης δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσα στο ίδιο το κοινωνικό και πολιτικό σύστημα που τη γεννά. Ούτε φυσικά η συναίνεση, ο συμβιβασμός και η μετατροπή της αριστερής, επαναστατικής πολιτικής σε επάγγελμα μπορούν να αναιρέσουν την ανάγκη μιας συνολικής στρατηγικής που θα θέτει όχι μόνον το ζήτημα της υπέρβασης της αστικής κοινωνίας, αλλά και αυτό της συγκρότησης μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας¹³.

Αν στη διαλεκτική κίνηση της ιστορίας δεν υπάρχουν τελειωμένες ή τελικές καταστάσεις, αν η ιστορία είναι ανθρώπινο δημιούργημα¹⁴, τότε η σοσιαλιστική προοπτική δεν παραπέμπει αναγκαστικά σε μαν ουτοπική κοινωνική πραγματικότητα. Αντίθετα, σηματοδοτεί και παραπέμπει στην έναρξη της «πραγματικής» ιστορίας της ανθρωπότητας, όπου οι άνθρωποι συλλογικά και συνειδητά δημιουργούν την

ιστορία τους²¹. Εξάλλου, ο καπιταλισμός και η αστική πολιτική δημοκρατία δεν είναι δυνατόν να αποτελούν την κορύφωση, την τελική κατάσταση της ιστορικής διαδικασίας. Πολύ περισσότερο δεν μπορούμε να δεχθούμε πως ο καπιταλισμός, η αστική κοινωνία και η αστική πολιτική δημοκρατία αποτελούν το οντολογικό όριο στο οποίο πρόκειται να φθάσει η εξέλιξη του πολιτισμού και το οποίο δεν μπορεί να υπερβεί.

Οι προσπάθειες για αναίρεση των βασικών θέσεων της μαρξιστικής θεωρίας για την ιστορία, η φιλελεύθερη ανάγνωση του Hegel και η θέση για «το τέλος της ιστορίας», όπως εκφράστηκε από τον Francis Fukuyama, παρουσιάζουν σε μισή αφηρημένη αντίληψη της ιστορίας και της ανθρώπινης φύσης. Παραπέμπουν σε μια μεταφυσική αντίληψη για τον άνθρωπο και την κοινωνία, που ουσιαστικά αρνείται τη μεταβολή και θέτει το κοινωνικό και πολιτικό σύστημα του καπιταλισμού ως τον καλύτερο δυνατό κόσμο, προορισμένο να υπάρξει ως το όριο του χρόνου²². Αλλά, καθώς ήδη ο Πλάτων είχε σωστά αντιληφθεί, κανένας κοινωνικός σχηματισμός ή πολιτικό σύστημα δεν είναι δυνατό να γίνουν νοητά ανεξάρτητα από το νόμο της μεταβολής. Καθώς η δίκαιη πολιτεία, στο βαθμό που πραγματώνεται στον αισθητό, ιστορικό κόσμο, υπόκειται στο νόμο της μεταβολής²³, έτσι και η αστική πολιτική δημοκρατία και γενικότερα ο καπιταλισμός είναι ανάγκη να υποταχθούν στο νόμο της μεταβολής.

Μ' αυτό δεν εννοούμε βεβαίως ότι η κίνηση της ιστορίας είναι υποταγμένη σε κάποιαν αδήριτη αναγκαιότητα ή ότι μια μηχανιστική, ντετερμινιστική ανάγνωση της ιστορίας είναι δυνατή. Θέλουμε απλώς να επισημάνουμε ότι η ίδια η ιδέα μιας τελικής κατάστασης στην ιστορία είναι εσφαλμένη και ότι ιδιαίτερα το κοινωνικό και ιστορικό είναι, είναι μια πραγματικότητα σε εξέλιξη. Καθώς το θέσαμε, στην ιστορία δεν υπάρχουν τελειωμένες ή τελικές καταστάσεις. Ο καπιταλισμός λουσιόν, ως κοινωνικό σύστημα, υπόκειται στη διαλεκτική της ιστορίας και γι' αυτό δεν μπορεί ν' αποτελεί το τέλος, την κορύφωση, την τελική κατάσταση της ιστορίας. Αλλωστε, καθώς είδαμε, το σύστημα αυτό είναι μπλεγμένο σε αβεπέραστες αναθέσεις. Είναι το σύστημα που προσδιορίζεται από την ανισότητα, την εκμετάλλευση και τον εγωιστικό ατομικισμό. Και δεν είναι αλήθεια ότι αντιστοιχεί στην ανθρώπινη φύση που υποτίθεται πως εκφράζεται από τα αναλλοίωτα χαρακτηριστικά της: την ανταγωνιστικότητα, την υπεροχή και την επιθυμία για αναγνώριση²⁴.

Το μεγάλο ζήτημα που τίθεται για μας στο παρόν είναι αν ο σοσιαλισμός, που από άποψη αρχής ξεκινά από τη θέση για το δημιουργικό χαρακτήρα της ανθρώπινης φύσης και συνεπώς από τη θέση ότι ο άνθρωπος είναι ένα φυσικό-βιολογικό, κοινωνικό και ιστορικό ον, δημιουργήμα και δημιουργός της ιστορίας του, μπορεί να είναι η εναλλακτική λύση, η υπέρβαση του καπιταλισμού.

Η γνώμη μας είναι πως, στο βαθμό που η κοινωνική και πολιτική κρίση θα βρίσκονται σε εξέλιξη και η θεωρητική κριτική θα εστιάζεται στην «αποτυχία» του «επαρκούς σοσιαλισμού» και του μαρξισμού, το ζήτημα της ιστορικής προσπάθειας θα παραμένει ανοικτό στο διάλογο. Ισχύει, ο σοσιαλισμός ως προσπάθεια υπέρβασης του καπιταλιστικού συστήματος είναι η μόνη ορατή προσπάθεια, παρόλο που αυτή η

θέση μπορεί να φαίνεται εξωπραγματική. Ανταποκρίνεται στην ανθρώπινη φύση, στις απαιτήσεις του λογικού μας και στην ανάγκη για κοινωνική απελευθέρωση. Πιστεύουμε πως, καθώς οι άμεσος θόρυβος για το «θρίαμβο του καπιταλισμού» θα σβήνει—ήδη μ' όσα έχουν μεσολαβήσει από το 1989 έως σήμερα ο θόρυβος αυτός δύσκολα γίνεται αντιληπτός—, η ανάγκη για το όραμα μιας εναλλακτικής προς τον καπιταλισμό κοινωνίας και η ανάγκη στρατηγικής για την πραγματοποίησή της θα επιβληθεί ξανά²⁵.

Σήμερα ισχύει ακόμα ό,τι οι Μαρξ και Ένγκελς έγραψαν στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* για το δυναμισμό του καπιταλισμού και το μέλλον του ανθρώπου: «Η σταθερή επαναστατικοποίηση της παραγωγής, ο αδιάκοπος κλονισμός όλων των κοινωνικών σχέσεων, η αιώνια αβεβαιότητα και αναταραχή διακρίνουν την αστική εποχή από όλες τις προηγούμενες. Όλες οι σταθερές, παγιωμένες σχέσεις, μαζί με την ακολουθία τους από παλιές σεβασμένες προκαταλήψεις και γνώμες, καταρρέουν, και όλες όσες καινούριες διαμορφώνονται παλιώνουν πριν προλάβουν να αποστείθουν. Καθετί σταθερό λιώνει και εξαερώνεται, καθετί το ιερό βεβηλώνεται και ο άνθρωπος αναγκάζεται τελικά να αντικρύσει με νηφαλιότητα τις πραγματικές συνθήκες της ζωής του, καθώς και τις σχέσεις με τους ομοίους του»²⁶.

Σήμερα είμαστε αναγκασμένοι, αν θέλουμε να ξαναδόσουμε το ζήτημα του σοσιαλισμού, να ξαναδοούμε τον Μαρξ, να στοχαστούμε εκ νέου πάνω στα ζητήματα του περιεχομένου της σοσιαλιστικής κοινωνίας και στα ζητήματα που αφορούν τη στρατηγική και την τακτική, το φορέα και τη μορφή του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού της καπιταλιστικής κοινωνίας. Σήμερα πρέπει να ξαναδοούμε το ζήτημα της δημοκρατίας, ιδιαίτερα στη σχέση της με τη σοσιαλιστική προοπτική. Πρέπει να δοούμε το ζήτημα της δημοκρατίας σ' ό,τι αφορά τις δομές εξουσίας που προσδιορίζουν, τόσο τις κοινωνικές δυνάμεις που ενδιαφέρονται για το σοσιαλισμό, όσο και τα πολιτικά μορφώματα που τις εκφράζουν.

Η άποψή μας είναι πως, η σύνδεση σοσιαλισμού και δημοκρατίας²⁷ μπορεί να τεθεί μόνον στην προοπτική της κοινωνικής απελευθέρωσης, στην προοπτική ανατροπής του συστήματος. Σε κάθε άλλη περίπτωση η σύνδεση αυτή είτε δεν έχει νόημα είτε παραπέμπει σε σοσιαλδημοκρατικές αντιλήψεις που αντικειμενικά δεν θέτουν το ζήτημα της υπέρβασης του καπιταλισμού. Για μας η σοσιαλδημοκρατία, στην καλύτερη περίπτωση, θέτει το ζήτημα της εκλογίκευσης και του εξανθρωπισμού των κοινωνικών σχέσεων στο πλαίσιο του συστήματος. Δεν νομίζω ότι στο πλαίσιο της σοσιαλδημοκρατίας μπορεί να τεθεί ουσιαστικά το ζήτημα της υπέρβασης της ταξικής κοινωνίας, της κατάργησης της ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής, το ζήτημα της εκμετάλλευσης και της καταπίεσης του ανθρώπου από τον άνθρωπο²⁸.

Το ζήτημα του σοσιαλισμού για τους Έλληνες αριστερούς, για τους Έλληνες σοσιαλιστές έχει μian ιδιαίτερη σημασία. Με δεδομένο ότι η σύγχρονη ελληνική κοινωνία ουσιαστικά δεν έχει ολοκληρώσει τον ιστορικό κύκλο του διαφορισμού και με δεδομένο ότι ο ελληνικός καπιταλισμός και η ελληνική αστική δημοκρατία δεν μπόρεσαν να αναπτυχθούν ολόπλευρα και αυτόνομα, η προοπτική του σοσιαλι-

ομού εμφανίζεται ιδιαίτερα προβληματική. Στο βαθμό που είναι δυνατό να αναπτυχθεί η δυναμική του σοσιαλισμού στην Ελλάδα, το ερώτημα που τίθεται είναι: ποια θα είναι η κατεύθυνσή της; Θα είναι ενταγμένη στην εθνική, την ευρωπαϊκή ή σε μίαν ευρύτερη προοπτική; Ένα άλλο ερώτημα που τίθεται είναι: ποια θα πρέπει να είναι η στρατηγική και η τακτική της Αριστεράς και ποια η σχέση των δύο; Επιπλέον, ποια σχέση μπορεί να αναπτυχθεί ανάμεσα στην Αριστερά και τις άλλες δυνάμεις που εξακολουθούν να ελασματούν το σοσιαλισμό; Σ' αυτά τα ερωτήματα δεν μπορούν να δοθούν α ριστοί απαντήσεις. Οποιαδήποτε όμως πρέπει και μπορούν να τεθούν ορισμένες προκείμενες².

I. Με δεδομένη την κρίση της πολιτικής στη χώρα μας, αλλά και γενικότερα, το αριστερό κίνημα δεν μπορεί να εκφραστεί με τις παραδοσιακές μορφές και τους παραδοσιακούς πολιτικούς που μετέτρεψαν την αριστερή, επαναστατική πολιτική σε επάγγελμα. Μ' αυτό εννοούμε πως η σύγχρονη Αριστερά οφείλει να εφεύρει νέες, αποτελεσματικές μορφές επικοινωνίας με τους εργαζόμενους μορφές επικοινωνίας που θα αντιστοιχούν στη σύγχρονη πραγματικότητα και θα αγγίζουν τις σύγχρονες ευαισθησίες και τα προβλήματα. Επιπλέον, η σύγχρονη Αριστερά οφείλει να ανανεώσει το στελεχικό της δυναμικό αποφεύγοντας όμως τόσο την απλή αναπαικία όσο και την αστική μεταλλαγή. Η ανανέωση θα πρέπει να γίνει προς την κατεύθυνση της σύμπτωσης λόγων και έργων, στην κατεύθυνση δηλαδή της πολιτικής συνέπειας καθώς και στην κατεύθυνση δημιουργίας ενός στελεχικού δυναμικού που θα είναι σε θέση να ασκεί αριστερή πολιτική χωρίς ν' αποβλέπει σε προσακτικά οφέλη. Είναι ανάγκη οι αριστεροί πολιτικοί να δρουν με βάση τις προγραμματικές δεσμεύσεις και με στόχο την προώθηση του γενικού συμφέροντος.

II. Με οποιαδήποτε μορφή και αν εκφραστούν οι σοσιαλιστικές δυνάμεις, δεν είναι δυνατό να υιοθετηθούν οι ίδιες ή παρόμοιες εξουσιαστικές σχέσεις μέσα στο κίνημα. Οι δομές εξουσίας στις οποίες μια φωτισμένη ηγεσία αποφασίζει και οι άλλοι υπακούουν και ακολουθούν πρέπει οριστικά να παραμεριστούν. Ο διαφωτισμός, ως έξοδος της ανθρωπότητας από την ανωριμότητα, πρέπει να λειτουργεί εσωτερικά στο κίνημα. Η δημοκρατία, ως άμεση, συμμετοχική και έλλογη λειτουργία ώριμων πολιτών, είναι ανάγκη να αποτελέσει την ουσία της πολιτικής λειτουργίας.

III. Η Αριστερά πρέπει να δράσει εκ νέου ως δύναμη διαφωτισμού στην κοινωνία και ως δύναμη κριτικής και αντίστασης και όχι συναίνεσης στις επιλογές και τις πρακτικές των κυρίαρχων πολιτικά δυνάμεων. Αλλά για να επιτελέσει σωστά αυτόν της το ρόλο, η Αριστερά οφείλει να εκφραστεί εκ νέου ενιαία. Η ενιαία όμως έκφραση της Αριστεράς δεν μπορεί να ισοδυναμεί με αθροιστική συγκόλληση ούτε, βεβαίως, με πλουραλιστική συνύπαρξη. Η ενιαία έκφραση της Αριστεράς πρέπει να είναι αποτέλεσμα μιας αρμονικής σύνθεσης στη βάση της θεωρητικής και πρακτικής ανανέωσής της.

IV. Η σύγχρονη Αριστερά, για να εκπληρώσει αποτελεσματικά το ρόλο της, οφείλει να μελετήσει εκ νέου το θεωρητικό έργο του Μαρξ και να ξαναδιατυπώσει τη μαρξιστική θεωρία στις σύγχρονες συνθήκες. Αυτό σημαίνει πως πρέπει ν' αποφύγει τις δογματικές αγκυλώσεις και τις απελεύς και υδαρείς αναφορές στο έργο του Μαρξ σε μια κατεύθυνση ουσιαστικής απομάκρυνσης από το μαρξισμό. Η γνώμη μας είναι πως ο μαρξισμός, ως θεωρητική προσέγγιση του πραγματικού, ως θεωρία για τον κόσμο και την κοινωνία, εξακολουθεί να είναι η πλέον συγκροτημένη, η κυρίαρχη φιλοσοφική άποψη στην εποχή μας.

V. Η σύγχρονη Αριστερά οφείλει επίσης, στην κατεύθυνση της επαναδιατύπωσης της μαρξιστικής θεωρίας, να αποτιμήσει κριτικά και μ' αυτόν τον τρόπο να υπερβεί διαλεκτικά το ιστορικό της παρελθόν, τόσο σε σχέση με το αριστερό κίνημα στη χώρα μας όσο και σε σχέση με τους δεσμούς της με τις άλλες «αριστερές» δυνάμεις στον κόσμο και ιδιαίτερα σε σχέση με τις «αριστερές» δυνάμεις εξουσίας στις χώρες του πρώην «απαρτικού σοσιαλισμού». Η ανάγκη διαλεκτικής υπέρβασης του ιστορικού παρελθόντος της Αριστεράς επιβάλλεται τόσο εξαιτίας της όπορου-νιστικής τακτικής που αρκετοί εκπαιδευτές της προτίμησαν ν' ακολουθήσουν όσο και εξαιτίας των ψευδολογιών που πολλοί, ακόμα κι εκείνοι που με καλή πίστη υποστήριζαν τη δήθεν ανανέωση των καθεστώτων του «απαρτικού σοσιαλισμού», συστηματικά προωθούσαν.

Παράλληλα, η σύγχρονη Αριστερά οφείλει να ανανεώσει επαναστατικά τον πολιτικό της λόγο. Η ανανέωση αυτή δεν μπορεί βεβαίως να γίνει χωρίς την εγκατάλειψη της κενολόγου παραδοσιακής ρητορικής των αριστερών πολιτικών, αλλά και θεωρητικών, που την επιστημονική πραγμάτευση και τη σοβαρή πολιτική ανάλυση τις υποκαθιστούσαν με διανοητικά παιχνίδια. Ο σύγχρονος λόγος της Αριστεράς πρέπει να είναι ένας λόγος που θα απευθύνεται στο παρόν αλλά και θα οραματίζεται το μέλλον. Γι' αυτό θα πρέπει να είναι λόγος συγκεκριμένος, κριτικός, αποκαλυπτικός αλλά ταυτόχρονα λόγος ανατρεπτικός, απελευθερωτικός, δηλαδή επαναστατικός. Για να είναι όμως επαναστατικός, ο σύγχρονος λόγος της Αριστεράς χρειάζεται να μην είναι απλά θεωρητικός, αλλά να στηρίζεται σε μια συγκεκριμένη ανάλυση των υλικών συνθηκών με σκοπό την κοινωνική αλλαγή. Η επαναστατική ανανέωση του αριστερού πολιτικού λόγου δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί χωρίς την επεξεργασία των όρων διαμόρφωσης της ταξικής συνείδησης και των όρων διεξαγωγής της ταξικής πάλης στις συγκεκριμένες κάθε φορά συνθήκες, χωρίς δηλαδή συγκεκριμένη διαμόρφωση της αριστερής πολιτικής. Η ανανέωση του αριστερού πολιτικού λόγου προϋποθέτει ουσιαστικά την επεξεργασία μιας πολιτικής θεωρίας που θα παίρνει υπόψη της τα σύγχρονα δεδομένα, θα ανταποκρίνεται στις σύγχρονες ανάγκες και θα προσδιορίζει ως ένα βαθμό τις κατευθύνσεις υπέρβασης του συστήματος.

Η ανανέωση του αριστερού λόγου, όπως την προσδιορίσαμε προηγουμένως, σημαίνει πως καθιστά δυνατή τη διαφορετικότητα, την αυτονομία, την ταυτότητα

και τελικά την ανατρεπτικότητα της πρωτερής πολιτικής. Δεν θα είναι πλέον δυνατό να δανειζονται το λόγο της Αριστεράς άλλες, σχετικά συγγενείς δυνάμεις ή ακόμα δυνάμεις αντίπαλες ή συντηρητικές, για να παραπλανήσουν το πολιτικό υποκείμενο, να διαμορφώσουν μια πλαστή πολιτική και κοινωνική συνείδηση και μ' αυτό τον τρόπο να εξασφαλίσουν τη διατήρηση και συνέχεια του υπάρχοντος κοινωνικού και πολιτικού συστήματος.

VI. Η Αριστερά είναι επιτακτικά απαραίτητο να συμπεριλάβει οργανικά στις προτεραιότητές της ζητήματα που θέτει η σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα και ασπασχολούν τα πρωτοποριακά κοινωνικά κινήματα. Πρέπει να συμπεριλάβει στις προτεραιότητές της τα οικολογικά προβλήματα που αφορούν την προστασία του περιβάλλοντος και την ποιότητα ζωής. Πρέπει επίσης να συμπεριλάβει στις προτεραιότητές της τα αιτήματα του γυναικείου κινήματος, καθώς επίσης ζητήματα που αφορούν την προσωπική ελευθερία και τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα: ελευθερία σκέψης και έκφρασης, ελευθερία της συνείδησης, ανεξιδιωρησία.

VII. Αλλά η Αριστερά πρέπει να συμπεριλάβει άμεσα στις προτεραιότητές της την πάλη κατά του ρατσισμού, του φασισμού και του εθνικισμού, την πάλη κατά του πολέμου και υπέρ της διασφάλισης της ειρήνης. Θα ήταν ασφαλώς κάτι παραπάνω από απλή υπόμνηση να τονίσουμε ότι η σύγχρονη Αριστερά οφείλει να έχει ανοικτό το αντιιμπεριαλιστικό μέτωπο, το μέτωπο κατά της εξάρτησης και της υποτέλει-ας, κατά της συμμετοχής της χώρας μας σε επιθετικούς στρατιωτικούς οργανισμούς και σε ιμπεριαλιστικές επιδρομές σε βάρος άλλων λαών. Βεβαίως, μια σύγχρονη Αριστερά πρέπει να αγωνίζεται συνεχώς και σταθερά για την επίλυση των πιο βασικών κοινωνικών προβλημάτων: της φτώχειας, της ανεργίας, της στέρξης, της υγείας, της κοινωνικής ασφάλισης, της παιδείας και μακροπρόθεσμα της εκμετάλλευσης και της κοινωνικής ανισότητας.

VIII. Τέλος, οι προγραμματικές κατευθύνσεις της Αριστεράς, άμεσα και μακροπρόθεσμες, πρέπει να αποβλέπουν στην υπέρβαση του συστήματος και στην προσπάθεια της δημιουργίας της νέας σοσιαλιστικής κοινωνίας.

Αλλά για να μην είναι η σοσιαλιστική προσπάθεια ένα κενό όραμα, η Αριστερά οφείλει να διαμορφώσει μιαν έστω στοιχειώδη άποψη για τη μελλοντική σοσιαλιστική κοινωνία. Η σοσιαλιστική κοινωνία βεβαίως δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς την κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής, χωρίς την κατάργηση των τάξεων και χωρίς την κατάργηση του ταξικού αστικού κράτους, οργάνου νομιμοποίησης της εκμετάλλευσης και καταπίεσης του εργαζόμενου λαού, οργάνου κυριαρχίας και καταστολής. Η σοσιαλιστική κοινωνία δεν μπορεί ασφαλώς να υπάρξει χωρίς τις δικές της δομές εξουσίας. Ωστόσο, η λαϊκή εξουσία, που αντικαθιστά το αστικό κράτος, δεν πρέπει να αποτελεί συνέχεια της λογικής της αστικής εξουσίας. Η λαϊκή εξουσία, καθώς παρατηρούσε κι ο Μαρξ σχετικά με την Κομμούνα του Παρισιού, οφείλει να εκπαράζει άμεσα την εξουσία του εργαζόμενου λα-

ού ως ολότητας. Εδώ η εξουσία ασκείται από τους εκλεγμένους αντιπροσώπους του λαού στο όνομα του λαού. Οι αντιπρόσωποι του λαού είναι εντολοδόχοι του, λογοδοτούν ενώπιόν του και είναι ανακλητοί. Με άλλα λόγια, η σοσιαλιστική κοινωνία δεν μπορεί να βοηθεί χωρίς την όσο το δυνατό ευρύτερη δημοκρατική οργάνωση και λειτουργία: χωρίς δηλαδή την άμεση, ενεργό και συνεχή παρουσία των πολιτών στη διεύθυνση της κοινωνίας. Βεβαίως, το κράτος στη διαδικασία οικοδόμησης της σοσιαλιστικής κοινωνίας θα πρέπει βαθμιαία ν' απονεκρωθεί. Αλλά η απονέκρωση του κράτους δεν σημαίνει παρά τη βαθμιαία αντικατάσταση της διακυβέρνησης των ανθρώπων από τη διαχείριση των πραγμάτων και από τη διεύθυνση της παραγωγικής διαδικασίας.

Ταυτόχρονα όμως, για να μην είναι η σοσιαλιστική προοπτική ένα κενό όραμα, η σύγχρονη Αριστερά οφείλει να επεξεργαστεί συστηματικά την πολιτική που θα οδηγήσει άμεσα στη βαθμιαία ανασυγκρότηση του επαναστατικού υποκειμένου, που θα μπορεί πρακτικά και ρεαλιστικά να θέσει εκ νέου το ζήτημα του σοσιαλισμού.

Βεβαίως, όλα αυτά θέτουν το επαχθικό καθήκον να πάρουμε στα σοβαρά την πολιτική. Η πολιτική πρέπει εκ νέου να γίνει συνώνυμη με την έννοια του πολίτη. Η πολιτική πρέπει να επαναβεβαιωθεί μέσα από την επαναστατική πολιτική πράξη. Η πολιτική ως είδος επαγγέλματος πρέπει να καταργηθεί για χάρη της πολιτικής ως επαναστατικής διαδικασίας που αποσκοπεί στην εγκαθίδρυση της σοσιαλιστικής κοινωνίας. Μ' αυτή την έννοια, το κοινό συμφέρον πρέπει εκ νέου να προσδιορισθεί ως συνάρτηση της γενικής βούλησης: άμεσα μέσα στην Αριστερά, μακροπρόθεσμα μέσα στην κοινωνία.

Σημειώσεις

1. Αναφορά γίνεται στη θεωρητικό πεδίο του μεταμοντερνισμού και στις ισοπεδωτικές, ιδεαλιστικές απόψεις που εκφράζονται από θεωρητικούς που τον εκροσοποιούν. Για μια κριτική αποτίμηση του μεταμοντερνισμού, βλ. τις πολύ ενδιαφέρουσες εργασίες Alex Callinicos και Peter Dews: A. Callinicos, *Against Post-Modernism: A Marxist Critique*, Cambridge, Polity Press, 1989· P. Dews, *Logics of Disintegration: Post-structuralist Thought and the Claims of Critical Theory*, London, Verso, 1987. Βλ. επίσης και την κριτική των Jürgen Habermas και Frederic Jameson: J. Habermas, *The Philosophical Discourse of Modernity*, Cambridge Polity Press, 1988 (ελλ. μετάφραση, *Ο Φιλοσοφικός λόγος της νεωτερικότητας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993)· F. Jameson, *Postmodernism: Or, The Cultural Logic of Late Capitalism*, London, Verso, 1991. Τέλος, βλ. το πολύ ενδιαφέρον και διακριτικό άρθρο του Νίκου Μουζέλη, «Το μοντέρνο και το μεταμοντέρνο στην κοινωνική σκέψη», *Το Βήμα*, 3, 10 και 24 Νοεμβρίου 1991.

2. Τον όρο «κρίση» τον έχουν χρησιμοποιήσει στο πρόσφατο παρελθόν για να περιγράψουν την «κρίση της μαρξιστικής θεωρίας». Βεβαίως, με αυστηρά τεχνικό περιεχόμενο ο όρος «κρίση» χρησιμοποιήθηκε στην οικονομία. Εδώ ο όρος «κρίση» χρησιμοποιείται ως κατηγορία κατ' ουσίαν ιστορική, για να περιγράψει την ελλειπή περιεχομένου ή τη διαφορετική αντίληψη που προκύπτει ως αποτέλεσμα σημαντικών αλλαγών.

γών στην ιστορική διαδικασία. Βλ. σχετικά και το άρθρο του Νίκου Κοτρίδα, «Κρίση της θεωρίας, θεωρία της κρίσης και Μαξισμός», *Διαλεκτική*, 5 (1991), 63-67.

3. Βλ. σχετικά τις εργασίες του Ευτύχη Μπιστόκη, «Το Τέλος μια Εποχής», *Διαλεκτική*, 1(1990), 29-62. Ένα φάντασμα κλανίται, Αθήνα, Στάχυ, 1992. Για την αποτίμηση των ιστορικών εξελίξεων από το 1989 κι εξής, αναφορά μπορεί να γίνει και στις παρακάτω μελέτες: Robin Blackburn, ed., *After the Fall, The Failure of Communism and the Future of Socialism*, London, Verso, 1991· Alex Callinicos, *The Revenge of History: Marxism and the East European Revolutions*, Cambridge, Polity Press, 1991· Ralf Dahrendorf, *Reflections on the Revolution in Europe*, London, Chatto and Windus, 1990, (ελλ. μετάφραση Στέφανος για την Επισκοπική στην Ευρώπη, Αθήνα, Ελληνικές Πανεπιστημιακές Εκδόσεις, 1993)· Ralph Miliband and Leo Panitch, eds., *Communist Regimes: The After Math*, *Socialist Register*, 1991· C. Preve, *Το ασήκιστο κόμμα: Σκέψεις ενός μαρξιστή φιλοσόφου πάνω στην κρίσιμη καμπή της εποχής μας*, Αθήνα, Στάχυ, 1992· Γιάννης Ρούσης, *Κομμουνισμός: τέλος· ή αρχή της ιστορίας*, Αθήνα, Στάχυ, 1992· Γιάννης Βούλγαρης (εμπέδισα), *Η Επόμενη μέρα... μετά την κρίση του «Υπαρκτού Σοσιαλισμού»*, Θεσσαλονίκη, Παρηγορητής, 1992.

4. Για μια πιο προοπτική αναφορά στη λεγόμενη κρίση του σοσιαλισμού, βλ. τις παρατηρήσεις του Harvey Kaye στο πρόσφατο βιβλίο του *The Education of Desire: The Marxists and the Writings of History*, London, Routledge, 1992, σσ. 162 κ.ε. Βλ. ακόμα το ενδιαφέρον άρθρο του Gregory Elliott, «The Crisis of Confusion: Reflections on Historical Communism and the "End of History"», *Radical Philosophy*, 64 (1993), 3-12. Για την προβληματική που αναπτύσσεται σχετικά με το μαρξισμό και τη χρήση του στις σύγχρονες συνθήκες, βλ. C. Preve, «Η μαρξιστική σκέψη και ο Antonio Gramsci μετά την κατάρρευση του ιστορικού κομμουνισμού των Αδριανού του 1991», *Ουτοπία*, 1(1992), 6-19 και *Το ασήκιστο κόμμα*. Επίσης τη συνέντευξη του Mézaros, «Marxism Today: An Interview with István Mézaros», *Radical Philosophy*, 62 (1992), 27-34 και ελλιν. μετάφραση *Ουτοπία*, 6 (1993), 138-155.

5. Βλ. και Elliott, ο.π., σ. 7.

6. Ο Βαγγέλης Παπαχρήστος έθεσε ερώτηση το ερώτημα για τη φύση των κοινωνιών του λεγόμενου υπαρκτού σοσιαλισμού στο πρώτο τεύχος του περιοδικού *Διαλεκτική*: Β. Παπαχρήστος, «Για τη φύση των κοινωνιών του υπαρκτού σοσιαλισμού», *Διαλεκτική*, 1 (1990), σσ. 85-106. Βλ. και τις παραγράφους των Ε. Μπιστόκη και Σίββα Μιχαήλ στα επόμενα τεύχη της *Διαλεκτικής*, 2 και 3 αντίστοιχα. Ο Μπιστόκης βγαίνει και αναλύει διεξοδικά το ζήτημα αυτό στο 2ο Κεφάλαιο του βιβλίου του *Ένα φάντασμα κλανίται*, ιδίως στα σσ. 175-207.

7. Για τα ΜΜΕ και το ρόλο τους στον έλεγχο της πληροφόρησης βλ. το άρθρο του Ε. Μπιστόκη, «ΜΜΕ: Παράγουν θεωρητισμό ή δημιουργία κλασικής συνειδήσης;», *Ουτοπία*, 8 (1993), 111-120. Επίσης το άρθρο του Noam Chomsky, «Ο έλεγχος των Μέσων Ενημέρωσης και τα θεσμικά αποτελέσματα της κρατικής δύναμης», *Ουτοπία*, 9 (1994), 7-28 και το κείμενο «Ο Νόμος Τσίμπα για τα ΜΜΕ», *Πρώτο*, 15 Μαρτίου 1994. Για τον έλεγχο των ΜΜΕ κατά τη διάρκεια του πολέμου για τα νησιά Μαλτάνες και κατά τη διάρκεια του πολέμου στον Κόλπο βλ. την έκδοση του Glasgow University Media Group, *War and Peace News*, Milton Keynes, Open University Press, 1985. Επίσης τη μελέτη των Γ. Δελαστίς και Κ. Γουίνστον, *Θέματα στον Κόλπο: Το «όγκυς» χέος και σήμερα της Μέσης Ανατολής*, Αθήνα, Στάχυ, 1991, ιδίως στα πρώτα κεφάλαια, «Ο πόλεμος που δεν έδειξε το CNN» και τη μελέτη του John Mac Arthur, *Second Front: Censorship and Propaganda in the Gulf War*, California, 1994. Βλ. ακόμα την ειδική έκδοση του *New Stateman Society* και του Channel Four *Banned*, 1991· καθώς και την ελληνική έκδοση του *Manière de Voir Απομνημονεύματα: αθέατα ενημέρωσης, ψεύδη και Απομνημονεύματα*, τεύχος 1 (1993). Βιβλίο που ήταν εντελώς κεραικό να υπογραμμίσουμε εδώ τις τελευταίες ολοκληρωτιστικές χαρακτηριστικές που συγκεντρώνουν στη σύγχρονη ΜΜΕ, κυρίως και

πολιτικές εξουσίας. Βλ. τη σελίδα του Ε. Μανσκόβιτς στο τεύχος 10 (1994) της *Ουτοπίας*, σ. 16 κ.ε.

8. Ο μεγάλος Άγγλος ιστορικός E.P. Thompson περιγράφει ήδη από τη δεκαετία του '60 την κρίση του σύγχρονου πανεπιστημίου. Βλ. τη μελέτη του *Warwick University Ltd: Industry, Management and the Universities*, Penguin Books, 1970 και τη συλλογή δοκιμίων του *Writing by Candlelight*, London, Martin Press, 1980. Για την ιδέα του σύγχρονου πανεπιστημίου και την κρίση του βλ. David Bromwich, *Politics by other means*, New Haven, Yale University Press, 1992 και Jaroslav Pelikan, *The Idea of the University*, New Haven, Yale University Press, 1992.

9. Βλ. την εξαιρετική μελέτη του Harvey J. Kaye, *The Powers of The Past: Reflections on the Crisis and the Promise of History*, London, Harvester/Wheatsheaf, 1991. Ο Kaye, κάνοντας μίαν αποτίμηση της δεκαετίας του '80, αναλύει την ιδεολογική χρήση και την κατάχρηση της ιστορίας στην Αμερική και την Αγγλία και δείχνει πώς θα μπορούσε να χαρτογραφηθεί μια γραμμή διεξόδου από το αδιέξοδο της εποχής μας.

10. Για το φαινόμενο της ψήφιας αλλά και της υπανάπτυξης στις χώρες του Τρίτου Κόσμου, βλ. σχετικά τα βιβλία της Susan George, *How the other half dies*, Penguin Books, 1986· *Les Stratèges de la Faim*, Geneva, 1981 και *Ill Fares the Land*, London, 1985. Επίσης F.M. Lappé και J. Collins, *Food First*, London, Abacus, 1982· Walter Rodney, *How Europe Underdeveloped Africa*, London, 1972· David Smith, *Where the Grass is Greener: Living in an Unequal World*, Penguin Books, 1979. Για το πρόβλημα των αστέγων στην Αμερική βλ. το άρθρο του Christopher Jencks, «The Homeless», *The New York Review of Books*, No. 8, April 21, 1994, σσ. 26-27 και No. 9, May 12, 1994, σσ. 39-46 και το βιβλίο του *The Homeless*, Cambridge, Mass. Harvard Un. Press, 1994. Ο Jencks, εκτός από τη συστηματική παρουσίαση του προβλήματος, μας δίνει και μια περιεκτική επισκόπηση της σύγχρονης βιβλιογραφίας.

11. Οι εξελίξεις που ακολουθήσαν την κατάργηση των «σοσιαλιστικών χωρών» σε παγκόσμια κλίμακα, ιδιαίτερα οι επιπτώσεις στον Κόλλο, στη Σομαλία και τελευταία στα Βαλκάνια, καθώς και ανάλογες επιπτώσεις πολιούτερα στη Γροιλανδία και τον Παναμά καταδεικνύουν πως ο ιμπεριαλισμός όχι μόνον δεν αποτελεί σπαχέιο του παρελθόντος, αλλά αντιθέτως γίνεται κυρίαρχη μορφή άσκησης πολιτικής σε παγκόσμιο επίπεδο και πραγματική απειλή για την παγκόσμια ειρήνη και τις τύχες της ανθρωπότητας.

Για την επέμβαση στον Κόλλο, βλ. ενδεικτικά τη μελέτη των Γ. Δελιαστί-Κ. Γιαννίου, *Θέλλα στον Κόλλο*. Ενδιαφέρονσα είναι και η σύζτηση γύρω από τη νομιμότητα του πολέμου με αφορμή τον πόλεμο στον Κόλλο. Βλ. σχετικά τα άρθρα των Rankin και Elliott στο περιοδικό *Radical Philosophy*, 61(1992), σσ. 3-9 και 10-13 αντίστοιχα. Για την νέα τάξη πραγμάτων και τον πόλεμο στον Κόλλο, βλ. και το άρθρο του Noam Chomsky, «Η Νέα Τάξη Πραγμάτων», *Ουτοπία*, 2 (1992), σσ. 3-26. Για την επέμβαση στα Βαλκάνια, βλ. το τεύχος 2 της έκδοσης *Αμερόκριτα: «Εθνικισμός, η γιουγκοσλαβική τραγωδία»*. Επίσης τη μελέτη *Η κρίση στα Βαλκάνια, το Μακεδονικό και η εργατική τάξη*, Αθήνα, Εργατική Δημοκρατία, 1992 και το βιβλίο του Γ. Δελιαστί, *Η Νέα «Γέφυρα»: ΕΟΚ, ΗΠΑ, Βαλκάνια*, Αθήνα, Σείρη, 1994.

Για τον ιμπεριαλισμό γενικά, βλ. Anthony Bower, *Marxist Theories of Imperialism, A Critical Survey*, London, Routledge, 1990· Victor Kierman, *Marxism and Imperialism*, London, 1974. Για τον ιμπεριαλισμό στις σύγχρονες συνθήκες, βλ. και τις εξής μελέτες: Alex Callinicos, «Marxism and Imperialism Today», *International Socialism*, 50 (1991), 3-48· John Rees, «The New Imperialism», *International Socialism*, 48 (1990)· Ray Bush και Doris Burgess, eds., *Imperialism in the 1990s*, Oxford, Polity Press, 1990· V. Kierman, *America: The New Imperialism*, London, 1978 και την πρόσφατη συλλογή μελετών των Alex Callinicos, Chris Harniss, Mike Haynes και John Rees, *Marxism and the New Imperialism*, London, 1994.

12. Η άποψή μας είναι πως η οργανωτική ολοκλήρωση δεν αποτελεί διαδικασία επίτευξης της οικονομικής ανωσύνης και της καθυστέρησης, οικονομικής, πολιτικής και πολιτιστικής, ούτε βεβαίως προσπά-

θετα καταμετρημένου εγγενών προβλημάτων στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, όπως τα προβλήματα του ρατσισμού, του εθνικισμού και των κοινωνικών διακρίσεων κάθε μορφής. Η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση δεν φαίνεται επίσης να αποβλέπει στη διασφάλιση της ειρήνης, παρά τις διακηρύξεις. Οι πρόσφατες εξελίξεις αποτελούν οδυνηρότατη συνέπεια του ισχυρισμού μας. Για μια ανασύσταση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, βλ. τα άρθρα του Ε. Μπατόκη: «Ενωμένη Ευρώπη: Ας μιλήσουμε συγκεκριμένα», *Πρην*, 23 Ιανουαρίου 1994 και «Η Ευρώπη των πολυεθνικών», *Πρην*, 5 Ιουνίου 1994. Επίσης τις μελέτες των Η. Ιακωβόπουλου, Γ. Μηλιασί, Δ. Ρύκου, Ε. Τσακίρα, Θ. Γεωργίου και Ε. Κορνηλιόπουλου στο τεύχος 4 της *Ουτοπίας*, 1992 (αφιέρωμα στο Μόναχογχι). Καθώς και τις μελέτες των Μ. Βασιλοπούλου και Η. Μαρανθίνη, επίσης στην *Ουτοπία*, στο τεύχος 10 (1994). Επίσης τη μελέτη του Σ. Μπαρτσούδα, «Άσπρη Βίβλος», *Τομή στην καταπολεμησιακή αντισυνωρότηση στην Ευρώπη*, *Ουτοπία*, 9 (1994) και τη μελέτη του Βασιλή Μηνιαδάκη, «Άσπρη Βίβλος» της *ΕΟΚ*, ο *Μεσσηνίας* του 2000, Αθήνα, Σάχη, 1994.

13. Για τα φαινόμενα αυτά, βλ. τη μελέτη του Κ. Γιαννίκου, *Εκπαίδευση: Ο φασισμός και ο ρατσισμός στην ΕΟΚ*, Αθήνα, Σάχη, 1992. Για το φαινόμενο του φασισμού στις σύγχρονες συνθήκες, βλ. τα σχόλια του Ε. Μπατόκη στην *Ουτοπία*, 10 (1994), σσ. 16-18· το άρθρο του Chris Hamberly, «Euro-fascism, the lessons of the past and current tasks», *International Socialism*, 60 (1993), 3-75 και τη μελέτη των I. Chelcas, R. Ferguson, M. Baughan, eds, *Neo-Fascism in Europe*, London, Lawrence, 1991. Ειδικότερα, για τη φασιστική ιδεολογία, βλ. την πέντα εθνική ανάλυση του Δημήτρη Γιαννού στο έργο του *Τριλογία Πολέμου*. Το σχετικό κείμενο της εργασίας του Γιαννού που αναφέρεται στη φασιστική ιδεολογία ανατυπώθηκε πρόσφατα από τις εκδόσεις Αισωχέσια, Αθήνα 1993. Για τη φασιστική ιδεολογία, βλ. και τη μελέτη του Zeev Sternhell et al., *The Birth of Fascist Ideology: From Cultural Rebellion to Political Revolution*, Princeton University Press, 1994. Για το φαινόμενο του ρατσισμού, που φαίνεται να βρίσκεται σε έξαρση στις μέρες μας και που σε συνδυασμό με την επανέκτακτη του φασισμού αποτελεί πλέον ενδεχόμενο φαινόμενο της καθημερινής ζωής στην Ευρώπη, βλ. την ενδιαφέρουσα μελέτη του A. Cellimides, *Race and Class*, London, Bookmarks, 1993. Βλ. επίσης, I. Wallerstein και E. Halber, *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*, London, Verso, 1991 (ελλ. μετάφραση: Φιλί, *Έθνος, Τάξη οι διαφοροποιημένες ταυτότητες*, Αθήνα, Πολίτης, 1991)· E. Halber, «Es Gibt Keinen Staat in Europa: Racism and Politics in Europe Today», *New Left Review*, 186 (1991), σσ. 5-19.

14. Για τον εθνικισμό, που τόσο στην πράξη όσο και στις θεωρητικές συζητήσεις πολυμερείς τους νεο-ελληνες, βλ. την πολύ σημαντική μελέτη των Wallerstein και Halber που παραθέτουμε παραπάνω. Για τον εθνικισμό γενικά, βλ. τις εξής μελέτες: B. Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London, Verso, 1991· E. Gellner, *Nations and Nationalism*, Oxford, Blackwell, 1983 (ελλ. μετάφραση: *Έθνη και Εθνικισμός*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1992)· E. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991 (ελλ. μετάφραση: *Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα*, Αθήνα, Καρδαμύτσα, 1994). Βλ. ακόμα Μισέλ Λαβί, *Το εθνικό ζήτημα από τον Μαρξ μέχρι σήμερα*, Αθήνα, Σάχη, 1994· Η.Ε. Λόκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία: Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Αθήνα, ΕΜΜΝΕ: Μνήμων, 1992· Α. Λόκας κ.α., *Ο Ιανός του εθνικισμού*, Αθήνα, Πολίτης, 1993· Ν. Μουζέλης, «Εθνικισμός», *Το Θάρμα*, 16 και 23 Μαΐου 1993 και *Ο Εθνικισμός στην ύστερη ανάπτυξη*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1994· J. Ree, «Internationality», *Radical Philosophy*, 60 (1992), 3-11. Τέλος, θα πρέπει να σημειώσουμε και τις εξής εκδόσεις: *Εθνικοαυτοεθνοκρατικός αγónας, εθνικισμός και ταξική συνείδηση*, κείμενα των Perlman, Wajnsztein, Bonanno, Αθήνα, Εκδόσεις Επικοινωνιακή Αυτοοργάνωση (χωρίς χρονολογία έκδοσης) και *Ελληνικός Εθνικισμός, Μεσοδυανός ζήτημα: η ιδεολογική χρήση της ιστορίας*, Αθήνα, Έκδοση της Κίνησης Αγροτικών Ιστορικού-Αγρολογικού Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, 1992.

Για το θερησκευτικό φανατισμό μπορεί κανείς να επισημάνει φαινόμενα όπως ο μωσαϊστικισμός φοντασμαγωγικός αλλά και η προσπάθεια που γίνεται να χρησιμοποιηθεί η θρησκεία ως μέσο προέγερσης διαφόρων πολιτικών. Οι περιπτώσεις της Ιρλανδίας και των Βαλκανίων αποτελούν κατά παραδείγματα. Βεβαίως, οι πολιτικές διαφορές και τα πολιτικά προφίλματα δεν μπορούν να λυθούν με την κατάρτιση στο θερησκευτικό φανατισμό ούτε βεβαίως η χρήση της θρησκείας ως πολιτικού μέσου οδηγεί ποσοτικά.

15. Μιλάμε για ευρωπαϊστικό και ευρωπαϊσμό με την έννοια ότι ορασιμένοι προσηθούν μια καθαρά ιδεολογικού τύπου αντίληψη για την Ευρώπη. Μιαν αντίληψη που, ασχολικά ή σκόπιμα, πιστώνει την ιδέα της Ευρώπης με ό,τι ονομάζεται δυτικός πολιτισμός, με το ορθολογικό πνεύμα, τον ανθρωπισμό, τη φιλελεύθερη δημοκρατία και το πνεύμα ανεκτικότητας. Αντίθετα, η αντίληψη αυτή παραβλέπει καθοριστικούς παράγοντες που διαμορφώσαν και εξισορροπήσαν να καθορίζουν τον τρόπο σκέψης και συμπεριφοράς πολλών Ευρωπαίων. Παραβλέπουν τον μετριοπατισμό και την αποκοινοκρατία, το δουλεμπόριο, το φασιστικό φαινόμενο και τη φασιστική ιδεολογία, το ρατσισμό, το θερησκευτικό φανατισμό, τον εθνικισμό, τους δύο μεγάλους καταστροφικούς πολέμους και άλλες σκοτεινές πλευρές της Ευρώπης ως ιστορικής και πολιτιστικής πραγματικότητας. Η νεότερη Ευρώπη δεν είναι μόνον η Ευρώπη του Διαφωτισμού και του λεγόμενου δυτικού πολιτισμού, των ταξικών αγώνων και των αγώνων για κοινωνική απελευθέρωση, των κοινωνικών επαναστάσεων και των σοσιαλιστικών οραμάτων, αλλά και η Ευρώπη της ταξικής εκμετάλλευσης και καταπίεσης· η Ευρώπη της κοινωνικής ανισότητας και των διακρίσεων κάθε είδους· η Ευρώπη της ρατσιστικής βίας, των απεργειών συγκέντρωσης και των κρεματορίων· η Ευρώπη του νεότερου σκοταδισμού και της βαρβαρότητας· η Ευρώπη της φασιστικής ιδεολογίας και πρακτικής. Για μια σύζηση του λεγόμενου «Ευρωπαϊκού ιδεώδους», βλ. τη μελέτη του Callinicos, ό.π. σσ. 82-94. Βλ. επίσης το ενδιαφέρον άρθρο του Ε. Καψαρινού, «Αναζητώντας το Χαμένο Ευρωπαϊκό Πολιτισμό», *Οικονομία* 4 (1992), σσ. 63-74.

16. Θα ήταν πολύ ενδιαφέρον να παρακολούθησε κανείς τη σχέση πολιτικής-διανοήσης στο επίπεδο της πρακτικής συμπεριφοράς των διανοούμενων. Όσοι, για παράδειγμα, παρακολούθησαν από κοντά τη σκέψη πολλών διανοουμένων κατά τη διάρκεια της κρίσης στον Κόλπο θα έχουν μια ιδέα για το φαινόμενο αυτό. Πάντως, και σε ό,τι αφορά τους διανοουμένους της Αριστεράς, είναι χαρακτηριστικό το πώς, μετά την κατάρρευση του «απαικτικού σοσιαλισμού», ορισμένοι απ' αυτούς εγκατέλειψαν τις αριστερές ιδέες, τις ιδέες της κοινωνικής απελευθέρωσης και του σοσιαλισμού και είτε πέρασαν σοσιαλιστικά στην άλλη μεριά είτε ούσαυτον φρόνησαν. Βλ. σχετικά και την έκδοση του *Socialist Register* (1990): «The Retreat of the Intellectuals».

17. Χρησιμοποιώ τους όρους *αλλοτρίωση*, *πραγματοποίηση* με τη μαρξιστική, λουακιστική έννοια. Για την έννοια της αλλοτρίωσης, βλ. τη μελέτη του I. Meszaros, *Marx's Theory of Alienation*, London, Merlin Press, 1972. Για την έννοια της πραγματοποίησης βλ. τη διατριβή της Π. Τρέκας-Ευαγγέλου, *Η θεωρία της πραγματοποίησης στο έργο του Georg Lukács*, Αθήνα, 1988 (αδημοσίευτη διδ. διατριβή Πάντειο Πανεπιστήμιο).

18. Αναφορά γίνεται εδώ στους ισχυρισμούς του Fukuyama και του Fred Halliday. Βλ. το άρθρο του Fukuyama, «The End of History», *National Interest*, 16, Summer, 1989, σσ. 3-18 και το βιβλίο του *The End of History and the Last Man*, London, Hamish Hamilton, 1992 (ελλην. μετάφραση, *Το τέλος της ιστορίας και ο Τελευταίος άνθρωπος*, Αθήνα, Νέα Σύνορα/Αφάνης, 1993). Επίσης F. Halliday, «The Ends of Cold War», *New Left Review*, 180 (1990), σσ. 5-23· το άρθρο αυτό αναδημοσιεύεται στον τόμο *After the Fall* όπου και οι κριτικές παρατηρήσεις του E.P. Thompson στις απόψεις του Halliday. Βλ. και το κεφάλαιο 3 «The Triumph of the West?» της μελέτης του Callinicos, ό.π., σσ. 67-94. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της ψυχολογίας που διακρίνει της Δύσης· αποτελεί η σύζηση που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Esquire*, τον Ιούλιο, τον Αύ-

γινώσκω και το Σεπτέμβριο του 1990: «Who was Right, Who was Wrong, & Why: An Inquiry on "the Death of Communism"». Για μια κριτική της φιλελεύθερης ιδεολογίας, βλ. μεταξύ άλλων τις εξής πολύ σημαντικές μελέτες: Anthony Arblaster, *The Rise and Decline of western Liberalism*, Oxford, Blackwell, 1984 · C.B. Macpherson, *The Life and Times of Liberal Democracy*, Oxford, Oxford University Press, 1977 (ελλην. μετάφραση *Η ιστορική πορεία της φιλελεύθερης δημοκρατίας*, Αθήνα, Γνώση, 1986) και *The Political Theory of Possessive Individualism: Hobbes to Locke*, Oxford, O.U.P., 1962 (ελλην. μετάφραση *Ατομικισμός και ιδιοκτησία*, Αθήνα, Γνώση, 1986) · *Democratic Theory*, Oxford, Clarendon Press, 1973 · Robert Paul Wolff, *The Poverty of Liberalism*, Boston, Beacon, Press, 1986. Για μια αποτιλεσιολογική κριτική της αμερικανικής κοινωνίας και του αμερικανικού πολιτικού συστήματος, βλ. τις εργασίες του Noam Chomsky, *Μυστικά, American Power and the New Mandarins: Historical and Critical Essays*, New York, 1969 · *The Culture of Terrorism*, Boston, 1988 και το πιο πρόσφατο βιβλίο του *Defeating Democracy*, London, Verso, 1991.

19. Όταν κάνουμε λόγο για μετατροπή της αριστεράς, κοινωνιστικής πολιτικής σε καπιταλιστική, αναφερόμαστε στη στάση εκείνων που υποκειμενικά έχουν εγκαταλείψει την πίστη στην αναγκαστική διαμόρφωση ενός ορισμένου ιστορικού κινήματος για την υπέρβαση του καπιταλισμού και τη θεμελίωση μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας. Πρόκειται γι' αυτούς που κάνουν χρήση και κατάχρηση των προσδοκιών των λαϊκών στρωμάτων για κοινωνική και πολιτική απελευθέρωση, για να εξασφαλίσουν μια θέση στο αστικό πολιτικό σύστημα και φυσικά εισοδήματα γι' αυτούς που ανάλογα με την περίπτωση δεν θεωρούνται να μεταπηδήσουν στα αστικά πολιτικά κόμματα ή να στήσουν αστικούς πολιτικούς σχηματισμούς και κυβερνήσεις ή να προσεγγίσουν την πολιτική τους στα αστικά πλαίσια νομιμότητας. Πρόκειται γι' αυτούς που κάποτε έγραψαν ηρωικές, κοινωνιστικές σελίδες αλλά τώρα γύρισαν αριστικά τις ηρωικές σελίδες για μια πιο φρόνητη πολιτική δραστηριότητα: γι' αυτούς που πήγαν στα σοβάρια το μαρξισμό, τον μελέτησαν και προσπαθούσαν να κατανοήσουν μαρξιστικά την κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα, τώρα όμως άφησαν κατά μέρος τη μαρξιστική σκέψη, έκλεισαν τα βιβλία και αποφεύκουν να δοθούν ως εξεταστές και επιδέχονται πολιτικό μέτρο στο σύστημα. Βεβαίως, αναφορά γίνεται εδώ και στην πολιτική όπως αυτή εκφράστηκε από τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα στη Δύση και τα «κομμουνιστικά» κόμματα στις διάφορες χώρες του κόσμου και στη δική μας, τουλάχιστον τη μεταπολεμική περίοδο. Για τη διαδικασία ενσωμάτωσης της ελληνικής Αριστεράς στο αστικό πολιτικό σύστημα, βλ. Ε. Μπακούρη, *Ρήξη ή ενσωμάτωση*, Αθήνα, Σίγγληρη Εκδοχή, 1989, Ένα φάντασμα κλονίζεται, κεφ. IV, σσ. 345-468.

20. Υποθέτουμε εδώ τη χρεωκοπή-μαρξιστική θεώρηση της ιστορίας. Το γενικότατο πρόβλημα της ιστορίας στο πλαίσιο της μαρξιστικής θεωρίας αναμετατρέσσεται στη θεωρητική παραγωγή των τελευταίων δεκαετιών βλ. μεταξύ άλλων: L. Althusser & E. Balibar, *Reading Capital*, London, NLB, 1970, 1977 (2) · B. Hindess and P. Hirst, *Pre-capitalist Modes of Production*, London, Routledge & Kegan Paul, 1975 · E.P. Thompson, *The Poverty of Theory and Other Essays*, London, Merlin Press, 1978 · G.A. Cohen, *Karl Marx's Theory of History*, Oxford, 1978 · P. Anderson, *Arguments Within English Marxism*, London, Verso, 1980 · G. E. M. de Ste Croix, *The Class Struggle in the Ancient Greek World*, London, 1981 · T.H. Aston and C.H.E. Philpin, *The Brenner Debate*, Cambridge, 1985 · P. Hirst, *Marxism and Historical Writing*, London, Routledge and Kegan Paul, 1985 · Β.Α. Βαϊζούλαν, *Η λογική της ιστορίας: ζητήματα θεωρίας και μεθοδολογίας*, Μόσχα, 1988 · A. Callinicos, *Making History*, Cambridge, Polity Press, 1989.

21. Ο Marx στη *Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, αναφερόμενος στον αστικό τρόπο παραγωγής, παρατηρεί: «Οι αστικές παραγωγικές σχέσεις είναι η τελευταία αναγκαστική μορφή της κοινωνικής διαδοικσίας της παραγωγής, αναγκαστική όχι με την έννοια του αναγκαστικού αναγκασισμού αλλά ενός αναγκασισμού που εμπεριέχει από τις κοινωνικές συνθήκες ύπαρξης των ανθρώπων — αλλά οι παραγωγικές δι-

νάμεις που αναπτύσσονται μέσα στην αστική κοινωνία δημιουργούν επίσης τους υλικούς όρους για μια λύση αυτού του ανταγωνισμού. Μ' αυτό τον κοινωνικό σχηματισμό κλείνει συνεπώς η προϊστορία της ανθρώπινης ιστορίας». K. Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, K. Marx-F. Engels, *Collected Works*, Vol. 29, Moscow, Progress Publishers, 1989, σσ. 263-64.

22. Αναφερόμαστε στις απόψεις του Fukuyama καθώς και στις απόψεις εκείνων που βλέπουν τον καπιταλισμό ως το πλαίσιο όλων των δυνατών οικονομικών και ευρύτερα κοινωνικών δραστηριοτήτων. Τη θέση αυτή δεν φαίνεται να αμφισβητεί και ο Γιάννης Βούλγαρης στην εισαγωγή που ετοίμασε για τη συλλογή κειμένων *Η Επόμενη Μέρα*, βλ. ιδιαίτερα σελ. 35. (Για τις απόψεις του Fukuyama ετοιμάζουμε μελέτη που θα δημοσιευτεί προσεχώς).

23. «Χαλεπόν μεν κινήθηναι πόλιν ούτω συστάσας· ἀλλ' ἐπεὶ γενομένω παντὶ φθορά ἐστίν, οὐδ' ἡ τοιαύτη σύστασις τον ἅπαντα μενεὶ χρόνον, ἀλλὰ λυθήσεται» (*Πολιτεία*, Η, 546α).

24. Κι εδώ αναφερόμαστε στις αντιλήψεις του Fukuyama για την ανθρώπινη φύση όπως τις διατυπώνει στο βιβλίο του *Το Τέλος της Ιστορίας και ο Τελευταίος άνθρωπος*. Μια συνοπτική αναφορά στις ιδέες για την ανθρώπινη φύση βρίσκουμε στο άρθρο του Ε. Μπιτσάκη, «Ανθρώπινη φύση: Αντιφάσεις και δυνατότητες», *Ουτοπία*, 1 (1992), σσ. 20-46. Βλ. επίσης και τη συνοπτική αλλά ενδιαφέρουσα μελέτη του John Molyneux, «*Is human nature a barrier to Socialism?*», London, 1993. Για μια διεξοδική αντιμετώπιση του προβλήματος σχετικά με την ανθρώπινη φύση βλ. τη μελέτη του Norman Geras, *Marx and Human Nature*, London, Verso, 1983.

25. Callinicos, *The Revenge of History*, σ. 135.

26. Marx-Engels, *Manifesto of the Communist Party*, *Collected Works*, Vol. 6 (Moscow, Progress Publishers, 1976) σ. 487.

27. Το ζήτημα της δημοκρατίας είναι καθοριστικής σημασίας σ' οποιαδήποτε αντίληψη για την οργάνωση της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Ωστόσο, η έννοια της δημοκρατίας δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται αφηρημένα. Ειδικότερα, η δημοκρατία ως μορφή διακυβέρνησης δεν μπορεί ν' αντιμετωπίζεται χωρίς συγκεκριμένους προσδιορισμούς, ως μια σύνθεση στοιχείων έξω από το χρόνο και την ιστορία. Η έννοια της δημοκρατίας πρέπει να γίνεται κατανοητή στις συγκεκριμένες ιστορικές της συνάψεις: αρχαία άμεση, δουλοκτητική δημοκρατία· φιλελεύθερη, αστική, αντιπροσωπευτική, κοινοβουλευτική δημοκρατία· σοσιαλιστική, συμμετοχική, εργατική δημοκρατία.

Στη σύγχρονη προβληματική, όταν γίνεται λόγος για δημοκρατία, ιδιαίτερα στο πλαίσιο της κριτικής στο σοσιαλισμό ως κοινωνικό και πολιτικό σύστημα, υπονοείται κατά κανόνα η αστική, φιλελεύθερη δημοκρατία. Ωστόσο, σοσιαλιστική και φιλελεύθερη δημοκρατία διαφέρουν δραστικά. Στη μία περίπτωση, έχουμε δημοκρατία για το λαό, για τους εργαζομένους όπου η συμμετοχή των πολιτών στη διαχείριση της κοινωνίας πρέπει να είναι ενεργητική, συνεχής και άμεση. Στην άλλη περίπτωση, έχουμε μια δημοκρατία για τους ολίγους, τους οικονομικά ισχυρούς, μια δημοκρατία που στηρίζεται στην καθηκτικότητα και τον ατομικισμό του εκλεκτορικού σώματος. Μια δημοκρατία που, όταν καλεί αυτό το εκλεκτορικό σώμα για να εκφράσει τη γνώμη του για το ποιος θα το κυβερνά, το υποβάλλει σ' ένα μαζικό προπαγανδιστικό βομβαρδισμό από τα ΜΜΕ που συχνά ελέγχονται άμεσα από το κεφάλαιο.

Βλ. και τη σχετική συζήτηση στο βιβλίο του Callinicos, ό.π., το μέρος για τη σοσιαλιστική και φιλελεύθερη δημοκρατία, ιδιαίτερα σελ. 114. Μια ενδιαφέρουσα συζήτηση για τη δημοκρατία βρίσκουμε στο βιβλίο του Perry Anderson, *A Zone of Engagement*, London, Verso, 1992, με την ευκαιρία της αωτίμησης της σχέσης του Norberto Bobbio και των βιβλίων του: *Which Socialism?* και *The Future of Democracy*. Βλ. επίσης M. Löwy «Μαρξιστικός ανθρωπισμός και Σοσιαλιστική Δημοκρατία», *Ουτοπία*, 3 (1992), σσ. 5-13· John

Hoffman, «Η ένταση ανάμεσα στη δημοκρατία ως μορφή κράτους και στη δημοκρατία, ως αυτοκυβέρνηση, στη μαρξιστική πολιτική θεωρία», *Ουτοπία*, 8 (1993), σσ. 19-33.

28. Βλ. τις παρατηρήσεις του Callinicos για τη σοσιαλδημοκρατία στο βιβλίο του *The Revenge of History*. Ο Callinicos εύστοχα παρατηρεί πως για τους σοσιαλδημοκράτες ο «υπαρκτός καπιταλισμός» αποτελεί τον ορίζοντα όλων των δυνατών μεταβολών (ό.π., σσ. 132-133). Για μια διεξοδική συζήτηση αναφορικά με την ελληνική σοσιαλδημοκρατία, βλ. το 2ο μέρος της μελέτης του Ε. Μπιτσάκη, *Ρήξη ή Ενωμάτωση: «Η άνοδος και το αδιέξοδο της σοσιαλδημοκρατίας στην Ελλάδα»*, σσ. 173-291.

29. Βλ. το άρθρο του Ε. Μπιτσάκη, «Ενωμένη Ευρώπη»: Ας μιλήσουμε συγκεκριμένα», *Πριν*, 23 Ιανουαρίου 1994, σσ. 4-5.

30. Προβληματισμούς για το μέλλον της ελληνικής Αριστεράς έχουν διατυπώσει αρκετοί Έλληνες θεωρητικοί. Βλ. ενδεικτικά, Δ. Μαρκής, «Η σημασία της Αριστεράς σήμερα», *Ουτοπία*, 5 (1993), σσ. 33-52 -Κ. Τσουκαλάς, «Αριστερά, γιατί;», *Το Βήμα*, 31 Οκτωβρίου, 1993 και Ε. Μπιτσάκης, *Ένα φάντασμα πλανιέται*, κεφ. 4ο, σ. 345 κ.ε. Βλ. επίσης την ανάλυση του Ε. Μπιτσάκη στο βιβλίο του *Ρήξη ή Ενωμάτωση*, τρίτο μέρος, σσ. 255-449, που εξακολουθεί να είναι επίκαιρη και χρήσιμη. Σε ό,τι αφορά τις προκείμενες που θέτουμε εδώ, θα πρέπει να γίνει κατανοητό πως κατ' ουσίαν πρόκειται για αιτήματα, για υποθέσεις εργασίας, για επισήμανση καταστάσεων και προοπτικών. Μ' αυτή την έννοια, δεν πρόκειται για μια συστηματική διατύπωση μιας επεξεργασμένης προγραμματικής πρότασης. Αντίθετα, πρόκειται για μια κωδικοποιημένη διατύπωση της προσωπικής μας αγωνίας για το παρόν και το μέλλον της Αριστεράς και του σοσιαλισμού στη χώρα μας.

Ατύχημα 1977 - 87

Τι κρύβουν μέσα οι τσέπες 1992